

Sesbilimde Sınırlama Kavramı ve Ünlü Uyumu*

Aslı Göksel

Boğaziçi Üniversitesi ve Londra Üniversitesi

Monik Charette

Londra Üniversitesi

Bu yazıda Türkçe'nin üzerinde çok durulmuş yönlerinden birini, ünlü uyumunu ele alacağız. Amacımız ünlü uyumunun yüzeysel özelliklerini yeniden tartışmak değil. Burada incelediğimiz veriler konusunda görüş ayrılığı olduğuna düşünmüyoruz. Amacımız betimleyici özellikleri çok iyi bilinen bir konunun üretici dilbilim çerçevesi içinde ele alındığında ses bilgimize neler kattığını tartışmak, yüzeysel özelliklerin arkasında yatan nedenleri araştırmak, bağlantısız gibi görünen bazı olguları ortak bir kaynağa bağlamak ve bu bulguları insanın dil yetisine ışık tutabilmek için kullanmak. Burada olguları açıklamakta yararlandığımız kuram üretici yaklaşımlar içinde yalnız bir tanesi. Bu kuramı uygulamamızın nedenlerine aşağıda kısaca değiniyoruz.

1. Giriş

Sesbilimde son onbeş yıl içinde ortaya atılan kuramlardan biri de Yönetim Sesbilimidir (GP: Government Phonology) (bak. Kaye, Lowenstamm & Vergnaud 1985, 1990, Charette 1991). Bu kurama göre ses birimleri, yani seslerin dil sistemi içindeki karşılıkları, toplam altı atom ve bunların karışımlarından oluşur. Bu atomlar A, İ, U, H (gergin ses telleri), L (gevşek ses telleri) ve ? (kapantı)'dır. Ses birimlerinin yapılarının iki temel özelliği vardır. Bunlardan birincisi basit/karmaşık ayırımıdır: basit ses birimleri tek atomlu, karmaşık ses birimleri birden çok atomludur. İkincisi de atomların sesbirimi içindeki yeri ya da rolüyle ilgilidir: her karmaşık sesbiriminde temel öğeye yan öge ya da öğelerin yerleri ayrıdır. Yer ayrımı olarak nitelendirdiğimiz şey atomların ses birimleri içindeki özellikleriyle ilgilidir. Temel öge ve yan öğelerin tuttukları yerlerin bazısı ya da hepsi boş olabilir. Örneğin, X, Y ve Z değişkenlerinin atom olduğunu düşünürsek, yalnızca temel ögesi olan bir sesbirimi (X), hem temel ögesi hem de yan ögesi olan bir sesbirimi (Y.X), temel ögesi olup da birden çok yan ögesi olan bir sesbirimi (Z.Y.X), temel ögesi olmayan bir sesbirimi (X._), ne temel ögesi ne de yan ögesi

* Bu araştırma School of Oriental and African Studies (XG15) ve British Academy (BA-AN1438/APN1654) tarafından verilen fonlarla gerçekleştirilmiştir. Anadilleriyle bize yardımcı olan Çınara Kasmambetova, Gulnara Kasmambetova, Lena Lukçina, Talhat Moldahali, Mihayo Nikurdanov, Vassily Klimoviç Pavlov, Vladislav Terekov ve Svetlana Yegorova'ya, buradaki görüşleri bizimle tartışan Jonathan Kaye ve Jean Lowenstamm'a, 1996 ilkbahar döneminde SOAS'da *Current Issues in Phonology* dersinde eleştirilerini ve görüşlerini dile getiren öğrencilere ve metinde düzeltmeler yapan Öznur Ayman'a teşekkür etmek istiyoruz.

olan bir sesbirimi de ( ) olarak gösterilir.¹

Yukarıda sözünü ettiğimiz altı atomun çeşitli biçimlerde birleşmeleri herhangi bir dilde bulunanın çok üstünde sesbirimi çıkarır ortaya (bak. Jensen 1994). Yalnızca A, İ ve U nun karışımları bile ortaya 20 ünlü çıkarmaktadır. Kimini bu yazıda incelediğimiz Türki dillerde ise ancak sekiz ya da dokuz ünlü vardır. İşte bu nedenle bir dilde olası her sesbiriminin üremesinin önünde bazı engellemeler bulunduğu görüşü öne atılmıştır. Bu görüşe göre bir dilin sesbirimi dağılımını üreten belli sınırlamalar bulunur. Bu sınırlamalar sesbirimlerinin yukarıda sözünü ettiğimiz özellikleriyle ilgilidir, yani ya onların basitliği/karmaşıklığıyla, ya da atomların sesbirimi yapısı içindeki yeriyle. Birinci özelliğe örnek olarak Arapça'yı verebiliriz. Arapça'da yalnızca üçünlünün, 'a', 'u' ve 'i'nin bulunması, ve örneğin 'e'nin, 'ö'nün bulunmaması, bu dilin ünlü sisteminde karmaşık sesbirimlerinin oluşmasını engelleyen bir sınırlama olduğunu gösterir. İkinci özelliğe örnek olarak da Fransızca'yı ve İngilizce'yi verebiliriz. Fransızca'da 'peur' [pœr] ve 'pereux' [pœrø] sözcüklerindeki [œ] (gevşek) ve [ø] (gergin) karşıtlığı, İngilizce'de 'bit' [bit] ve 'beat' [biyt] sözcüklerindeki [i] (gevşek) ve [iy] (gergin) karşıtlığı, temel ögesi olan ve olmayan sesbirimleri arasındaki farkı yansıtır. İşte biz bu yazıda bazı Türki dillerin ünlü sistemindeki sınırlamaları inceleyip bunların hem o dillerin ünlü dağılımını belirlediğini hem de ünlü uyumu olgusunu açıkladığını öne süreceğiz. İlk bölümde Türkçe üzerinde duracağız; daha sonraki bölümlerde ise Yakutça, Kazakça, Kırgızca ve Eski Anadolu Türkçesini ele alacağız.²

2. Türkçe'nin ünlü sistemi

2.1 Basit ünlüler

Türkçe'nin sekiz ünlüden oluşan sisteminin ve ünlü uyumu olgusunun aşağıdaki sınırlamaların sonucu olduğunu öne sürüyoruz:³

- (i) Sesbirimleri içindeki yan ögeler kendiliklerinden ortaya çıkamaz; başka bir kaynağa yani bir *lisansöre* gereksinimleri vardır
- (ii) A hiçbir ögenin gerçekleşmesine neden olamaz, yani lisansör olamaz
- (iii) U sesbirimi içinde temel öge konumundadır

Bu sınırlamaların ne anlama geldiğini incelemeyen önce Türkçe'deki ünlülerin gösterimlerine bakalım. Türkçe'deki sekiz ünlünün yapılarının aşağıda gösterilen şekilde olduğunu öne sürüyoruz:

¹ Temel ögeyi göstermenin altışıl gelmiş biçimi parantezin içinde sağ taraftır, ama altı çizilerek de gösterilebilir.

² Anahtar: U = atom; -(U) = sesbirimi; 'u' = u ünlüsü, [u] = u sesi.

³ Bu yazıda incelenen konular Charette & Göksel (1996)'da daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

(1)	Basit ünlüler	Karmaşık ünlüler
	a (A)	e (A.İ)
	i (İ)	o (A.U)
	u (U)	ü (İ.U)
	ı (I)	ö (A.İ.U)

Birinci Sınırlama: Basit ünlüler ve yan öğelerin yalnız bulunamamaları

Önce basit ünlüleri ele alalım. Türkçe ünlülerde yukarıda örneğini verdiğimiz İngilizce kelimelerdeki gibi gevşek/gergin ayırımı olmaması basit ünlülerdeki atomların temel öge konumunda bulduklarını gösterir. Yani Türkçe'de (I) - (I._), (A) - (A._) ve (U) - (U._) karşıtlıklarının bulunmamasının sonucu tek atomlu sesbirimlerinde bu atomlar temel öge durumundadır. Böyle bir karşıtlığın bulunmaması birinci sınırlamanın varlığını gösterir: Türkçe'de bir sesbirimi içinde temel öge yoksa yan öğeler de olamaz; yan öğelerin varlığı temel ögelere bağlıdır. Basit sesbirimlerinden sonuncusu olan ı boş bir sesbirimidir. 'ı'nın boş olarak gösterilmesinin nedenleri arasında ünlü uyumu ve ünlü kaybı gibi sesbilimsel süreçlere dirençsiz olması gelir. Bunlardan ünlü uyumununun 'ı' üstündeki etkisini aşağıda göreceğiz.

2.2 Karmaşık ünlüler

Karmaşık sesbirimlerine gelince, birinci sınırlama her ne kadar yan öğelerin varlık koşullarını açıklıyorsa da hangi atomun temel öge hangisinin yan öge konumunda bulunması gerektiğini açıklayamaz. Örneğin 'e'nin gösterimi neden (İ.A) değil de (A.İ)? Yani A'nın lisansör olmadığını gösteren ikinci sınırlama neden geçerli? Ya da 'ü'nün gösterimi neden (U.İ) değil de (İ.U)? Yani neden U temel öge olmak zorunda? Bunların nedenlerini yalnız kökleri inceleyerek anlamak olanaksız olduğundan şimdi ünlü uyumuna geçiyoruz.

3. Uyum kavramı

3.1 Türkçe'de İ ve U'nun yayılması

Türkçe'nin ses sistemiyle ilgili çalışmaların başında ünlü uyumu gelir. Ünlü uyumunun yüzeysel özellikleri çok işlenmiş ve bilinen bir konudur. Örneğin Türkçe'de 'a'dan sonra 'i', 'ı'dan sonra 'ü' vs. gelmediği, ikinci ve daha sonraki hecelerdeki yuvarlaklığın ya da damaksıllaşmanın bir önceki heceden aktarıldığı, yine bu hecelerde 'o' ve 'ö'nün bulunmayışı veri olarak kabul edilir. Ancak biz burada üretici bir dilbilim çözümlemesinin bu özellikleri nasıl açıkladığını anlamak ve şu soruları sormak istiyoruz: neden büyük ve küçük ünlü uyumunun kapsamı arasında fark var? Neden Türkçe'nin uyum sistemi ikinci ve daha sonraki hecelerde 'o' ve 'ö'nün bulunmasını engelliyor? Neden Türkçe'de ve diğer Türki dillerde yalnızca iki tür ünlü uyumu var da yükseklik uyumu yok?

Bu soruların cevaplarını aramadan önce yazının bundan sonraki bölümüne açıklık getirmesi amacıyla kullanacağımız kavramlara ilişkin birkaç nokta üzerinde durmak istiyoruz. Bunlardan bir tanesi şimdiye kadar kullandığımız "sesbirimi" kavramı. Yukarıda yaptığımız açıklamalardan da anlaşılacağı gibi bu kavramı bazı batı dillerinde "fonem" olarak geçen kavramın karşılığı olarak kullanmıyoruz. GP kuramı içinde "fonem" kavramı yoktur; bir dili konuşurken çıkarılan seslerin ses sistemi içindeki karşılıkları atomların karışımından oluşur. Bu görüşün "fonem"i temel alan görüşler karşısındaki en önemli avantajlarından bir tanesi dil sistemlerini çok az sayıda atomla açıklamasıdır. Bir başka özelliği de ünlülerle ünsüzler arasında atom yapıları açısından bir fark olmadığını, farkın, bu atomların sözcüklerin hece yapısı içindeki yerleşim yerlerinden kaynaklandığını öne sürmesidir.⁴

İkinci olarak üstünde durmak istediğimiz kavram "sözbirimi". Bunu biçimbirimlerin zihinsel söz dağarcığındaki özelliklerinin karşılığı olarak kullanıyoruz. Bilindiği gibi sesbirimleri buldukları ortama göre farklı görünümle ortaya çıkabilirler; ama alt yapıları tektir ve zihnimizde o sesbirimiyle ilgili tek bir bilgi vardır. Örneğin Türkçe'nin *de*-hali takısı eklendiği heceye göre *-de*, *-da*, *-te*, *-ta* olarak ortaya çıkmasına rağmen Türkçe konuşanlar bu dört takının tek bir takı olduğunu bilirler.⁵ Bunu bildiklerinin göstergesi bu takıyı kullanırken hataya düşmemeleridir. Burada bilmek sözcüğünü okuyup öğrenmenin sonucu olan bilgi birikimi değil sözcüklerin yapısına vakıf olmanın karşılığı olarak kullanıyoruz. İşte bu bilginin zihindeki karşılığına sözbirimi diyoruz.

Son olarak yine yukarıda değindiğimiz "ikinci ve daha sonraki heceler" sözünü açıklamak istiyoruz. Bu söz kök sonrası alanı kapsamaktadır. Bu alan yerine göre takı yerine göre de ilk hecenin dışında kalan alandır.⁶ "Hece"yi ise, iskeletteki ünlü+ünsüz gurubunun karşılığı olarak kullanıyoruz. Buna göre örneğin *-dır* takısı iki hecelidir ve gösterimi de

(2)	ünsüz	ünlü	ünsüz	ünlü
	(?.A.L)	( )	(A)	( )
	'd'	'ı'	'r'	

şeklindedir.⁷ Şemalarda ünlü ve ünsüz kavramlarının karşılıklarını batı dillerindeki V ve C olarak veriyoruz.

Şimdi yukarıda sorduğumuz sorulara dönelim. Gerek büyük ünlü uyumuyla küçük ünlü uyumunun kapsamı arasındaki farkın, gerek Türkçe'de ikinci ve daha sonraki

⁴ Örneğin l atomu hece yapısında ünlü yerinde bulunursa [i], ünsüz yerinde bulunursa [y] sesini yansıtır.

⁵ *de*-hali takısının bu kuramda gösterimi (?.A.L) (A)'dır.

⁶ Bak. Charette & Göksel (hazırlanmakta).

⁷ Sesbirimlerinin gösterimiyle ilgili bak. Kaye, Lowenstamm & Vergnaud (1985), Harris & Lindsey (1995). A atomu iskelette ünsüz noktasında bulunduğu 'r' olarak ortaya çıkıyor.

f. katlar (yayılacak atom yok)

O N O N O N O N

| | | | | | | |

x x x x x x x x

| | | | | | |

k (A) t l (A) r

g. kızlar (yayılacak atom yok)

O N O N O N O N

| | | | | | | |

x x x x x x x x

| | | | | | |

k z l (A) r

h. bizler ((A)'ya İ -yayılması)

O N O N O N O N

| | | | | | | |

x x x x x x x x

| | | | | | |

b (İ) z l (İ.A) r

|_____|

i. buzlar (U-yayılmasının önünde engel var)

O N O N O N O N

| | | | | | | |

x x x x x x x x

| | | | | | |

b (U) z l (A) r

|_____//_____|

Şemada görüldüğü gibi (3a,b) ve (3f,g)'de yayılacak atom olmadığı bu sözbirimler sözcük dağarcığında nasıl bulunuyorlarsa o biçimlerini koruyarak üretilirler. (3c-e) örneklerinde ise sözbirimsel olarak boş olan hecelere İ ve U'nun yayıldığını görüyoruz. İ ve U birlikte de yayılabilirler doğal olarak, örneğin 'ö'den sonra gelen boş hecenin *görün* sözcüğündeki gibi 'ü'olarak ortaya çıkması bunun sonucudur. (3h)'de İ sözbirimsel olarak (A) şeklinde üretilen heceye yayılmaktadır. (3i) ise aynı (A)'ya U'nun yayılmadığını gösteriyor. Yayılabilseydi sonuç *buzlor olurdu.

Yayılma süreçlerinin önü, bir engel çıkmadıkça açıktır. Dolayısıyla burada önemle üstünde durmak istediğimiz konu bu engellerle ilgilidir. Bu bilgilerin ışığında yukarıda sorduğumuz soruları bir başka biçimde formüle edebiliriz: Neden bütün Türki dillerde İ engelsiz yayılabiliyor da U'nun önünde diline göre birtakım engeller var? Neden Türkçe'de U (A)'ya yayılmıyor da başka Türki dillerde (çeşitli sınırlamalarla) yayılabiliyor? Türki dillerde İ ve U atomları yayılabildiğine göre A atomunun yayılmasının önündeki engel nedir? Yani atomlar nasıl yayılıyorlar sorusunun yanısıra hangi durumlarda yayılmıyorlar sorusunu da sormak gerekiyor.

İkinci sınırlama: A lisansör olamaz

Ünlü uyumunun önündeki engellerle ilgili soruların cevabını yine yukarıda sıraladığımız sınırlamalarda bulabiliriz. A'nın özellikleriyle ilgili sınırlama A uyumunun yokluğunu açıklamak için yeterlidir. Çünkü eğer A lisansör değilse doğal olarak kendisini de yandaki hecede gerçekleştiremez. A'nın lisansör olamamasının başka sonuçları da vardır Türkçe'de. Örneğin, sözbirim olan 'e'nin (yani uyum sonucu ortaya çıkmayan ve ilk hecede bulunan 'e'nin) gösteriminin (İ.A) yerine (A.İ) olması A'nın özellikleriyle ilgili sınırlamanın bir sonucudur: bütün yan öğelerin

varlık nedenleri başka atomlardan kaynaklandığına göre (birinci sınırlama) ve A da böyle bir lisansör olmadığına göre 'e'nin gösterimi (A.İ) olmak zorundadır. Uyum sonucu ortaya çıkan 'e'nin gösterimiyle söz birimi olan 'e'nin gösterimi arasındaki fark ilk bakışta tutarsızlık gibi görünebilir. Bir yandan söz birimi olan 'e'nin (A.İ) olduğunu öne sürüyoruz, diğer yandan (3h)de de görüldüğü gibi *-ler* ekinin gösterimindeki 'e'yi (İ.A) olarak veriyoruz. Burada doğal olarak şu sorular akla gelebilir: eğer A lisansör değilse nasıl olur da bir sesbiriminin gösterimi (İ.A) olabilir? Ve nasıl olur da iki ayrı ses vermediği halde Türkçe'de biri sözbirimsel, öteki İ'nin A'ya yayılmasının sonucu olarak ortaya çıkan iki ayrı 'e' var? Bu öneriye göre, örneğin, *derler* sözcüğündeki 'e'lerden ilki (A.İ), ikincisi (İ.A) oluyor.

Birinci soruya cevap olarak şu ayrımı yapmak gerekir: İ-yayılması sonucu ortaya çıkan 'e'de İ'nin lisansörü bu hecede bulunan A değil, bir önceki hecedeki İ'dir. Bu yukarda da belirttiğimiz gibi uyum kavramının tanımından kaynaklanır: bu durumda İ kendisini yan hecede gerçekleştirmektedir. Yani buradaki İ'nin lisansörü takının kendisinde bulunan A değil, bir önceki hecedeki İ'dir. İkinci soru ise daha tartışmalı bir konu. Bir dilde tek bir sesin iki ayrı gösterimi olabilir mi? Bu noktada böyle bir sonuca kuramsal nedenlerle itildiğimizi söyleyebiliriz, yani çözümlenmemiz bizi bu sonuca götürüyor. Ancak bu sonucun çok da şaşırtıcı olmaması gerekir. Bilindiği gibi Türkçe'de örneğin *evler* sözcüğündeki iki 'e'nin sesi ayrıdır. Dolayısıyla *derler* sözcüğündeki 'e'lerin sesdeş olmalarının arkasında belki de bir başka sesbilimsel sınırlamanın bulunduğu araştırılması gereken bir konudur.⁸

Üçüncü sınırlama: U temel ögedir

U'nun temel öge olmasını gerektiren sınırlamanın nedenlerine bakalım şimdi. U atomu yukarda da belirtildiği gibi 'u', 'ü', 'o' ve 'ö'de bulunur. 'u'nun (U) olarak gösterilmesinde bir sorun yoktur. Birinci sınırlamaya göre zaten tek atomlu sesbirimlerine bu atomlar temel öge olmak zorundadır. 'o'nun (A.U) olarak gösterilmesinin nedenini ikinci sınırlama olan A'nın özelliklerine bağlayabiliriz: A kaynak olamayacağına göre sesbirimi içindeki yeri yan öge konumudur. Bu durumda 'u' ve 'o' bize üçüncü sınırlamayla ilgili bilgi vermemektedir. Ama ya 'ü' ve 'ö'? 'ü'nün (U.İ) mi (İ.U) mu, 'ö'nün de (A.U.İ) mi (A.İ.U) mu olduğuna karar verirken ya U'yla ya da İ'yle ilgili bir sınırlama koymamız gerekiyor. Bunu yapmadığımızda Türkçe'de iki 'ü' ve iki 'ö'nün bulunduğunu söylemiş oluruz. Biz bu sınırlamanın U ile ilgili olduğunu öne sürüyoruz. Bizi buna iten nedenlerin başında U-yayılmasının İ-yayılmasından daha sınırlı olması geliyor. Bu, İ'nin rol açısından daha serbest bir atom olduğunu akla getiriyor. Dolayısıyla sınırlamayı U ile açıklamak gerekiyor. Bu durumda 'ü'nün (İ.U) 'ö'nün de (A.İ.U) olduğunu öne sürüyoruz. Yani U temel öge olmalıdır. Böyle olmasaydı yani 'ü' (U.İ), 'ö' de (A.U.İ) olsaydı U'nun yan öge olmasını dayatan bir sınırlama koymak zorunda kalırdık. Bu da (A.U) olarak

⁸ Buna benzer bir başka örnek de *-leri/-leri* 'deki 'e' farkı.

gösterilen 'o'nun gösterimiyle çelişirdi.

U'nun özelliklerinden söz ederken yalnızca sözbirimlerindeki gösterimine değindik. Uyum süreci içinde U'nun davranışıyla ilgili en ilginç soru ikinci ve daha sonraki hecelerde neden 'o' ve 'ö'nün olmadığıdır. Eğer sözbirimsel 'o' ve 'ö'sırasıyla (İ.U) (A.İ.U) ise bu gösterimler neden U-yayılmalarının sonucu olarak da ortaya çıkamıyorlar? Bilindiği gibi Türkçe'de U boş sesbirimlerine zorunlu olarak yayılır. Ama içinde A bulunan sesbirimlerine yayılamaz (bak. (3i)). Bunun nedeni tahmin edileceği gibi yine U ile ilgili sınırlamadır. Bu sınırlamaya göre U (A)'ya ancak temel öge olarak yayılabilir, oysa temel ögenin yeri A tarafından tutulmaktadır. Bu nedenle yayılma gerçekleşemez. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi diğer dillerde U (A)'ya bazı koşullar altında yayılabiliyor. Şimdi bu kısmi yayılmanın koşullarına bakalım.

3.2 U-yayılmalarının koşulları

3.2.1 Üç dilde kısmi U-yayılmaları

3.2.1.1 Yakutça

Yakutça'da U (A)'ya 'o' ve 'ö' ünlülerinden yayılır ama 'u' ve 'ü'den yayılamaz.⁹

(4)	Kök	i-hali	Çoğul	e-hali
a.	bulçut 'avcı'	bulçut-nu	bulçut-tar	bulçut-ka
b.	tünnük 'pencere'	tünnük-nü	tünnük-ter	tünnük-ke
c.	ot 'ot'	ot-nu	ot-tor	ot-ko
ç.	börö 'kurt'	börö-nü	börö-lör	börö-γ ö

(5)	ot-tor	'otlar'	
a.	O N	O N O N O N	→ b. O N O N O N O N
	x x	x x x x x x x x	x x x x x x x x
	(A.U) t	l (A) r	(A.U) t l(A.U) r

Bu, Yakutça'da U'nun (A)'ya yayılması için yayılmanın kaynağı olan hecede A'nın bulunması gerektiğini göstermektedir.¹⁰ Buna A-köprüsü diyoruz. Yani (A)'ya yayılmanın önkoşulu olarak bir önceki hecedeki A ile bir köprü kurulmuş oluyor. Ancak burada asıl önemli olan konu bunun neden Türkçe'de gerçekleşemediği de

⁹ Kenstowicz (1994)'in Krueger (1962)'den aktardığına göre yalnızca 'o' U-yayılmalarının kaynağıdır. Bu veri bizim, Yakutça'yı anadili olarak konuşanlarla yaptığımız çalışmalar sonucu elde ettiğimiz verilerle çelişiyor.

¹⁰ Bu durum Moğolca'dakinin aynısıdır: *mu:r-a*: 'kedisi', *nüd-e*: 'gözü', *nom-o*: 'kitabı', *öndög-ö*: 'yumurtası'.

Yakutça'da gerçekleştiği, bu iki dil arasındaki farkın nereden kaynaklandığı. Biz bunun iki dil arasındaki *rol değiştirme* kapasitesi farkından doğduğunu ne sürüyoruz. şöyle: Türkçe'de U (A)'ya yayılamaz, nk U temel öğe olmak zorundadır. U'nun temel öğe olması için (A) sesbirimi içindeki A atomunun rol değiştirmesi, temel öğe konumundan yan öğe konumuna geçmesi gerekirdi. Türkçe buna olanak sağlamazken Yakutça'da bu mümkündür. U, yayılma sonucu gene temel öğe olmak zorundadır, dolayısıyla A'nın rol değiştirmesi gerekir. Yakutça'da bunun önünde bir engel olmadığından U, (A)'ya yayılabilir. Tek gereken koşul yukarıda değindiğimiz A-köprüsüdür.

3.2.1.2 Kazakça

Xin Jiang'da konuşulan Kazakça'da U (A)'ya '' ve ''den yayılabilmesine rağmen 'u' ve 'o'dan yayılmaz:

(6)	<u>Kök</u>	<u>oğul</u>
a.	murun 'burun'	murun-lar/*lor
b.	süt 'süt'	süt-ter/tür
c.	kol 'el'	kol-lar/*lor
.	p 'ot'	p-ter/tür

Bu, U'nun (A)'ya yayılması için önce İ'nin (A)'ya yayılması gerektiğini göstermektedir. Burada, Yakutça'da olduğu gibi A, sesbirimi içinde rolünü değiştirmektedir. Yalnız bu sefer buna olanak sağlayan atom A değil, İ'dir.

3.2.1.3 Kırđızca

Kırđızca'da durum Yakutça ve Kazakça'nın bir karışımı gibidir. Burada U, (A)'ya hem Yakutça'daki gibi 'o' ve ''den, hem de Kazakça'daki gibi '' ve ''den yayılır, yani içinde U bulunup aynı zamanda karmaşık olan sesbirimlerinden. Bunu aşağıdaki şemada görebiliriz:

(7)	<u>Kök</u>	<u>Geçmiş zaman</u>	<u>Orta</u>
a.	kl 'gl'	kl-d	kl-gün
b.	kr 'gr'	kr-d	kr-gün
c.	tut 'tut'	tut-tu	tut-kan
.	bol 'ol'	bol-du	bol-gon

Dolayısıyla Kırđızca'da hem A hem de İ, sesbirimi içinde rol değiştirmenin kaynağı olabiliyorlar.

3.2.2 Kısmi U-yayılmasının kapsamı

Özetleyecek olursak Yakutça, Kazakça ve Kırgızca'da sınırlı bir biçimde de olsa U, (A)'ya yayılabilir:

(8)	(A)'ya U-yayılması
Yakutça	A-köprüsü ile
Kazakça	İ'nin bulunduğu durumlarda
Kırgızca	A-köprüsü ile ve İ'nin bulunduğu durumlarda

Burada sorulması gereken soru U'nun (A)'ya yayılırken A'ya ya da İ'ye bağımlı olmadan yayılıp yayılamayacağı. Örneğin, herhangi bir dilde U, İ gibi kendisinden sonra gelen her heceye yayılabilir mi, yani 'u'dan sonra 'o' (yayılma sonucu) gelebilir mi? Biz böyle bir dil bulamadık ama bu olasılığı kuramsal olarak reddetmek için de bir neden göremiyoruz.

4. Eski Anadolu Türkçesi'nde U-yayılması

Yukarda U'nun (A)'ya yayılmasının koşullarını ele aldık. Daha önce de Türkçe'de bunun neden hiçbir koşul altında gerçekleşemediğine bakmıştık. Şimdi, çeşitliliğe ilginç bir örnek olarak Eski Anadolu Türkçesi'nde U'nun özelliklerine bakmak istiyoruz. Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi Eski Anadolu Türkçesinde U-yayılması yoktur. Olsaydı örneğin (9a)'daki *buyurdu*'nın son hecesi *du* şeklinde ortaya çıkardı. Ancak buna paralel olarak Türkçe'nin aksine ikinci ve daha sonraki hecelerde U vardır, (9b)'deki gibi. Bu örneklerde U yayılma sonucu değil, sözbirimsel olarak bulunur.

(9)	E.A.T	Türkçe
a.	<i>U-yayılması yok</i>	<i>U-yayılması var</i>
i.	bölügi	bölü_ü
ii.	buyurdu	buyurdu
iii.	günüydi	günüydü
b.	<i>Sözbirimsel U var</i>	<i>Sözbirimsel U yok</i>
i.	gelüp	gelip
ii.	kendüleri	kendileri
iii.	adlu	adlı

Türkçe'yle bir karşılaştırma yaptığımızda ortaya ilginç bir durum çıktığını görüyoruz. Türkçe'de ikinci ve daha sonraki hecelerde sözbirimsel olarak yalnızca (A) ve ( ) bulunur, bunun yanısıra U-yayılması vardır; Eski Anadolu Türkçesi'nde ise ikinci ve daha sonraki hecelerde sözbirimsel olarak (A) ve ( )'a ek olarak (U) bulunur, ama bu sefer U-yayılması yoktur.

5. Sonuç

Bu yazıda ünlü uyumunu ve sınırlama kavramını üretici dilbilim çerçevesi içinde inceledik. İncelediğimiz dillerin karşılaştırmasını aşağıda özetliyoruz:

(10)	I-yayılmısı	İkinci ve daha sonraki hecelerde sözbirimsel İ		U-yayılmısı		İkinci ve daha sonraki hecelerde sözbirimsel U	
		( )'a	(A)'ya	( )'a	(A)'ya	( )'a	(A)'ya
Türkçe	+	-	-	+	-	-	-
Yakutça	+	-	-	+	+	-	-
Kazakça	+	-	-	+	+	-	-
Kırgızca	+	-	-	+	+	-	-
E.A.T.	+	-	-	-	-	+	+

Ortaya çıkan sonuçlardan biri dillerin sesbirimi dağarcığıyla uyum olgusunun aynı ilkelerle açıklanabileceği, sınırlamaların gerek dillerin sesbirimlerini gerek sesbilim özelliklerini düzenlediği.

Burada ele aldığımız en ilginç konulardan biri uyum süreçleriyle seslerin sözbirimsel özellikleri arasındaki bağlantı. Eğer bir atom sözbirimsel olarak ikinci ve daha sonraki hecelerde bulunabiliyorsa o atom o dilde yayılmıyor. Örneğin A atomu incelediğimiz Türki dillerde kök sonrası alanda kendiliğinden bulunuyor, fakat bu dillerde A-yayılmısı yok. Bunun tersi İ atomu için geçerli. İ sınırsız olarak yayılabiliyor, ama kök sonrasında sözbirimsel olarak bulunamıyor. U da bu bulgulara aynı şekilde eklenebilir. U'nun sözbirimsel olarak ikinci ve daha sonraki hecelerde bulunduğu dillerde (örneğin Eski Anadolu Türkçe'sinde) U-yayılmısı yok, buna karşılık kök sonrasında sözbirimsel U olmayan dillerde U-yayılmısı var. Bunun nedenini henüz açıklayamamakla birlikte bu tür bir bağlantının rastlantı olamayacağını düşünüyoruz.

Kaynakça

- Charette, M. (1991). *Conditions on phonological government*. Cambridge Studies in Linguistics 58. Cambridge: CUP.
- , & A. Göksel (1996). "Licensing constraints and vowel harmony in Turkic languages". *SOAS Working Papers in Linguistics and phonetics* 6. p. 1-15.
- Harris, J. & G. Lindsey (1995). "The elements of phonological representation". Durand & Katamba (1995). 34-79.
- Jensen, S. (1994). "Is ? an element?: towards a non-segmental phonology". *SOAS Working Papers in Phonetics and Linguistics* 4. 71-78.
- Kaye J., J. Lowenstamm & J.-R. Vergnaud (1985). "The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government". *Phonology*

Yearbook 2. 305-328 .

—, (1990). "Constituent structure and Government in phonology". *Phonology* 7:2. 193-232.

Kenstowicz, M. (1994). *Phonology in Generative Grammar*. Oxford: Blackwell.

Krueger, J. (1962). *A grammar of Yakut*, Indiana University Press, Bloomington.